

Gönderim Tarihi: 26.06.2019

Kabul Tarihi: 29.07.2019

FERİK AHMED MUHTAR PAŞA'NIN MALÛMAT DERGİSİ'NDE YAYIMLANAN HARP TARİHİ VE SAVUNMA SANAYİNE DAİR YAZILARI¹

Writings of Ferik Ahmed Muhtar Pasha on Military History and Defence
Industry in the Journal of Malûmât

Sacit UĞUZ

Dr. Öğretim Üyesi, Mustafa Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
sacituguz@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0412-8250

Eda ÇAPARLAR

Yüksek Lisans, Mustafa Kemal Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü.
cardakeda@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5727-2750

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

XVII. Yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti, değişen yenedünya düzenine ayak uydurmak için bir dizi girişimlerde bulundu. Bu girişimlerin başında ise askeri alandaki ıslahatlar gelmekteydi. Yapılan askerî düzenlemeler ile birçok eğitim kurumu yeniden yapılandırıldı veya yenileri ile değiştirildi. Revize edilmeye çalışılan Osmanlı askerî teşkilatında nitelikli eğitmen ve modern eğitim müfredatı önemli bir ihtiyaç idi. Bu ihtiyaca yönelik askerî alandaki değişimleri takip etmek, yapılan modern silahları incelemek ve bunları orduya kazandırmaya çalışmak dönemin askerî kademelerindeki subayların görevi idi. Bunların başında ise Ferik Ahmed Muhtar Paşa gelmektedir. Muhtar Paşa, aldığı eğitim ve tecrübeyi hocalık yaptığı okullarda ders vererek yeni nesil subaylara aktarmanın yanında, çok sayıda kitap yazmış, dönemin gazete ve dergilerinde özellikle askerî teknoloji hakkında yazılar yayımlamıştır. Askerî sisteme dair yazdığı yazıların birçoğunu kendi döneminin önemli yayın organlarından biri olan Malûmât'ta yayımlayarak, Türk askerî tarihçiliğinin temelini oluşturacak yayınlara imza atmıştır.

Malûmât'ta yayımlanmış yazılarında genel olarak; Osmanlılarda askerlik, Osmanlı silahları ve Osmanlı topçuluğu, 1894-95 Rus-Japon Muharebelerinde kullanılan askerî malzemenin niteliği hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca 19. yüzyılda top teknolojisi ile Avrupa'daki top döküm sanayisi, kale savunma stratejileri, seri ateşli sahra toplarının özellikleri, eski Osmanlılarda top dökme metotları, Avrupa'daki harp akademilerinin eğitim programları, Osmanlı bahriye topçuluğunun imalatı ve buna benzer farklı konularda yazmış olduğu yazılar ile genel olarak Osmanlı ve çağdaşı olan devletlerin askerî ve harp teknolojisinin bir panoramasını çizmektedir.

Anahtar Sözcükler: Ferik Ahmed Muhtar Paşa, Topçuluk, Askerî Tarih, Malûmât.

¹ Bu çalışma, birinci yazar danışmanlığında, ikinci yazar tarafından Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda sunulan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Abstract

The Ottoman Empire made of series reforms in order to keep up with the times since the 16th century. Reformation in the military field were the leading. As a result of this, many educational institutions were redesigned or changed to new ones. Qualified instructors and modern curriculum in the Ottoman military organisation had crucial important. Following changes in the field, examining modern weapons and including weapons to the army were duty of the officers. One of these officers was Ferik Ahmed Muhtar Pasha. He did not only teach but also educated new generation officers in schools which were established by him. He also published many books and articles about the military technology in periodicals. Many of his articles, which became basis for the Turkish military historiography, were published in Malûmat which was a significant journal in the period.

Articles in the Malûmat generally were about military service in the Ottoman Empire, the Ottoman weapons, artillery and qualification of the military materials in Russian-Japanese War (1894-95). In addition, he gave information about artillery technology and industry in the 19th century in Europe, castle defence strategies, features of field cannons, casting methods in old Ottomans, syllabuses in the war academies in the Europe, the manufacturing of naval artillery and similar topics. With these writings, he provided a panorama of the military and warfare technology of Ottoman Empire and its contemporary states in general.

Keywords: *Ferik Ahmed Muhtar Pasha, Artillery, Military History, Malûmât.*

1. GİRİŞ

Ferik Ahmed Muhtar Paşa, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişen üst düzey bürokrat paşalardan olup, haiz olduğu rütbeleri savaş meydanlarında değil, özellikle askerî eğitim alanındaki çalışmalarından dolayı elde etmiştir. Ancak Paşa, sadece bu vasfı ile ön plana çıkmamış, onun askerî tarih ve müzecilik alanında yaptığı çalışmalar, döneminin ötesine geçmiştir. Bütün bunların yanında musiki ile de ilgilenen Muhtar Paşa iyi bir bestekârdır. Bu sıfatlar ona, son dönem Osmanlı münevverleri arasında önemli bir yer vermektedir. Ancak isim benzerliğinden dolayı genellikle Müşir Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile karıştırılan Ferik Ahmed Muhtar Paşa, günümüzde ilgili akademik çevreler dışında çok fazla tanınmayan ve eserleri yeterince tetkik edilmemiş, yaptığı çalışmalar bilimsel faaliyetlere yeterince konu olmamış önemli bir devlet adamıdır.

Ferik Ahmed Muhtar Paşa'nın hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren ilk çalışma Tülin Çoruhlu'nun, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinde yayımlanan kısa biyografisidir (Çoruhlu, 1989: 106-108). Diğer bir çalışma ise Gültekin Yıldız ve Fatih Tetik tarafından günümüz Türkçesine aktarılan ve yayına hazırlanan Muhtar Paşa'nın *Kırım Harbi'nde Silistre Müdafası-1853-54 Tuna Seferi* isimli kitabıdır. Kitabın giriş kısmında yayına hazırlayanlar tarafından Muhtar Paşa'nın hayatı, eserleri, bulunduğu görevler, Askerî Müze'nin kurulması ve Osmanlı harp tarihçiliği ile ilgili çalışmaları yer almaktadır (Ferik Ahmed Muhtar Paşa, 2004: VII-

XXVIII). Konu le ilgili bir başka çalışma da Ahmet Köç tarafından hazırlanmış olan ve Askerî Müze'nin kuruluş hikâyesini konu alan makaledir. Bu makalede Muhtar Paşa'nın hayatı ve eserleri ile ilgili de birtakım bilgiler verilmiştir (Köç, 2016: 56-61).

2. AHMED MUHTAR PAŞA'NIN HAYATI VE ESERLERİ

Ferik Ahmed Muhtar Paşa, 1861'de İstanbul Davut Paşa'da Kolağası Hasan Efendi'nin oğlu olarak dünyaya geldi. Asker kökenli bir aileye mensup olan Muhtar Paşa, ilk eğitimini Bayrampaşa Mekteb-i İbtidâisi'nde aldıktan sonra 1870'te Kuleli'deki Mekteb-i İdâdî'de ve ardından ise Mekteb-i Harbiye'de tahsiline devam etti. 1877'de Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn'dan mezun olduktan sonra, 1880'de Topçu Erkân-ı Harbiye Mülâzımı rütbesi ile Mekteb-i Harbiye'ye başladı. 1883'te askerî okullardaki on bir seneye yakın süren eğitimini tamamlayarak Topçu Erkân-ı Harbiye yüzbaşılığı rütbesiyle mezun oldu ([Yazar Yok], 1314: 265; Çoruhlu, 1989: 106-107).

1885-1894 yılları arasında kolağası ve kaymakam rütbeleriyle Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye, Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn ve Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de Osmanlı askerî sistemi ve topçuluğu hakkında dersler verdi. Mîrâlây rütbesine yükseldikten sonra okullardaki hocalık görevine ek olarak 1895 yılında Umûm Topçu ve İstihkâm Komisyonu Azalığına tayin edildi. 1902'de Mîrlivâ ardından 1906'da Ferik rütbesine yükselen Ahmed Muhtar Paşa, II. Abdülhamid tarafından Osmanlı Ordusunun yeniden yapılandırılması çalışmaları kapsamında Almanya, Avusturya ve Fransa gibi Avrupa ülkelerine gönderildi (Çoruhlu, 1989: 106-107; Koçu, 1958: 397-398).

Ahmed Muhtar Paşa, kışlalarda ya da cephelerde değil daha çok subay yetiştirmek üzere askerî okullarda çalışmış, ayrıca askerî sistemin yeniden yapılandırılması görevlerinde bulunmuştur. Yetiştirmiş olduğu subaylar arasında Türk tarihinde önemli hizmetleri olan Mustafa Kemal Paşa ve Enver Paşa gibi subaylar da yer almaktadır. Askerî okullardaki hizmetinin yanı sıra Ahmed Muhtar'ın asıl ün kazandığı faaliyeti, günümüzde de halen varlığını sürdüren Askerî Müze'nin kurucusu ve ilk idarecilerinden biri olmasıdır. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'da Askerî Müze'nin kurulması için görevlendirilen Ahmed Muhtar, bu kurum için daha önceleri silâh deposu olarak kullanılan ve Topkapı Sarayı'nın avlusunda yer alan Aya İrini Kilisesi'ni seçmiştir. Uzun uğraşlar ve fedakârlıklar neticesinde oluşturulan müzeye, İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli vilâyetlerinden toplanan Osmanlı askerî sistemine dair silah, kıyafet vs.

malzemeler getirilerek sergilenmeye başlanmıştır. Ahmed Muhtar'ın müzedeki faaliyetleri ve müzede sergilediği eserler, kendisiyle beraber müze çalışanı olarak görev alan oğlu Sermed Muhtar (Alus) tarafından hazırlanan ve Türkçe-Fransızca yayımlanan Askerî Müze rehberinde ayrıntılı olarak gösterilmiştir (Ferik Ahmed Muhtar Paşa, 2004: XV; Sermed Muhtar, 1920). Sultanahmet'teki Yeniçeri kıyafetlerini de buraya nakleden Ahmed Muhtar, ayrıca Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kıymetini kaybeden Mehterhaneyi yeniden canlandırmıştır. Bizzat kendisi tarafından iki marşın güftesi yapılmış ve mehterhane, Askerî Müze bünyesinde yeniden faaliyete geçmiştir (Taha Toros, 1994: 36-37).

1926 yılında 65 yaşında iken vefat eden Ahmed Muhtar Paşa, çok sayıda devlet ricâlinin de hazır bulunduğu kalabalık bir cenaze merasimi ile defnedilmiştir. Uzun seneler emek vererek hizmet ettiği Mekteb-i Harbiye karşısında düzenlenen merasimde, Erkân-ı Harbiye Mektebi Müdürü Miralay Ahmed Sedat Bey aşağıdaki nutku okuyarak merhuma vefa borcunu şu şekilde dile getirmiştir:

“Paşalar, beyler!

Muhtar Paşa merhûm pürüzsüz, şaibesiz bir hayat-ı mesâi ile çalıştı. Memleketin kurtuluşunda, istiklâlinde merhûmun büyük hissesi vardır. Bugünün ekâbiri de dâhil olduğu halde bütün zâbitânına ve Erkân-ı Harbiyesi'ne üstâdlık eden, yalnız fûnûn-ı askeriye değil insanlık vazifesini ve memleket uğrunda fedakârlığı öğreten, bu husustaki kudretlerimizi inkişaf ettiren merhum idi. Bugün diyeceğim ki Muhtar Paşa ölmemiştir. O kalbimizde yaşıyor. Ordunun neferinden kumandanlarına kadar onun ismi daima hepimize kuvvet verecektir. Merhumu takdîs için ne kadar söylesem azdır. Kendisini, hâb-gâh-ı ebedisine götüren tabutu karşısında hürmetlerle eğilir, mektebim nâmına en derin ve samimi taziyetlerimi arz ederim” (Taha Toros (TT) Arşivi, No: 507313).

Ahmed Muhtar Paşa, yazmış olduğu onlarca eser ve önemli hizmetlerine rağmen ne yazık ki günümüzde hak ettiği kıymeti göremeyen aydınlarımızdandır. Eserlerinin son dönemlerde ilim camiası tarafından yayına hazırlanmaya başlanması, hem Ahmed Muhtar'a karşı bir vefa borcu olması hem de akademik literatüre kazandırılması açısından son derece önem taşımaktadır. Ahmed Muhtar, hayatı cephe savaşlarında değil daha çok askerî okullarda geçen istisnai askerlerden biridir. Bu sebeple olmalıdır ki ömrünü okullarda öğrenci (subay) yetiştirmek ve ilimle uğraşmakla geçirmiştir. Özellikle de Türk Askerî Tarihi alanında kaleme almış olduğu eserleri, kendisini askerî tarihçiliğinin öncülerinden biri haline gelmiştir. Yazmış olduğu eserler askerî okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. Ahmed Muhtar Paşa, ilim yapmanın ve kitabın önemini şu cümleleriyle

vurgulamaktadır:

“Kitâbsız beşeriyet ruhsuz bir vücûda benzer; nimet-i hayât-ı insâniye ile cidden mütenâim olmak isteyenler kitablanmalıdır. Kitablanmak, kitabı sevmek, kitaba rağbet etmek, kitabı okumak demektir” (Miralay Ahmed Muhtar, 1312: 723).

Çok sayıda eser kaleme alan Ahmed Muhtar’ın eserlerinden başlıcaları arasında şunları zikretmek mümkündür: Osmanlı topçuluğunu ele aldığı *“Osmanlı Topçuları (1898)”*, İstanbul’un Fethi’ni anlattığı *“Fethi-i Celile-i Kostantiniyye (1926)”*, ayrıca 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı’nı ele alan iki ciltlik *“Türkiye Devletinin En Mühim ve Meşhur Esfârından 1244-1245 H. (1828-1829 M.) Türkiye - Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi Yâhûd, Vakitsiz Seferin İbret ve İntibah Dersleri, (1928)”* adlı eseri bunların başlıcalarıdır. Bunun dışında dönemin gazete ve dergilerinde de sürekli askerî sisteme dair yazılar kaleme alan Ahmed Muhtar, bir asker olmasının yanı sıra aynı zamanda önemli bir düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır (Ferik Ahmed Muhtar Paşa, 1928: 231-234).

3. FERİK AHMED MUHTAR PAŞA’NIN MALÛMÂT’TAKİ YAZILARI

Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde, ilim, fen ve edebi içerikli konuları ele alan haftalık bir basın-yayın organı olan Malûmât, 23 Mayıs 1895-20 Ağustos 1903 tarihleri arasında, Mehmed Tahir/Baba Tahir (Aynur, 2003: 545-546) tarafından çıkarılmış olup, toplamda 423 sayı yayımlanmıştır. Geniş bir yazar kadrosuna sahip Malûmât’ta Ahmed Midhat, Ebuzziya Tevfik, Ahmed Rasim, Ahmed Refik, Süleyman Nazif gibi dönemin önde gelen şair, yazar, siyasetçi ve asker kökenli yazarlar başta olmak üzere, her kesimden fikir ve düşünce beyan edenler bulunmaktaydı. Haftalık yayımlanan Malûmât’ın başyazarlarından biri de Ferik Ahmed Muhtar Paşa idi (Uçman, 2003: 543).

Ferik Ahmed Muhtar Paşa’nın yazıları derginin 15 ile 346. sayıları arasında yayımlanmıştır². Haftalık olarak birbirinin devamı niteliğindeki bu yazılarda, genel olarak dönemin askerî sistemi ele alınmıştır.

² Yapılan araştırma neticesinde *Malûmât*’ın 11., ; 344., 393., 395., 396., 397., 398., 401., 402., 403., 404., 405., 406., 407., 409., 410., 411., 412., 413., 414., 415., 416., 417., 418., 419., 420., 421., 422. ve 423. Sayılarına ulaşılamamıştır. Dolayısıyla söz konusu bu sayılarda Ahmed Muhtar’ın herhangi bir yazısının olup olmadığını tespit edilememiştir.

Ahmed Muhtar Paşa'nın araştırmamıza konu olan makalelerinde; genel olarak Osmanlı Devleti'nin askerî teşkilatı ele alınmaktadır. Söz konusu askerî teşkilat; evveliyatı ve mevcut hâli ile değerlendirilirken yapılması gereken değişimler çerçevesinde sistemin nasıl yapılandırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Muhtar Paşa, Malûmât'ta yıllarca başyazarlık yaparak, askerî teşkilat hakkındaki fikirlerini kamuoyu ile paylaşma yoluna gitmiştir. Yazılarından da anlaşılacağı üzere, Ahmed Muhtar Paşa'nın başta topçuluk olmak üzere askerî teknoloji ile ilgili konulara bir mühendis kadar hâkim olduğu görülmektedir. Yazılarının genelinde tarih bilgisinin önemine de vurgu yapan Ahmed Muhtar Paşa, geçmişten ibret alınması ve gençlerin eğitimi bir şekilde yetiştirilmesine dikkat çekmektedir.

3.1. Müsâbakat-ı Kalemîyeden

Muhtar Paşa, Müsâbakat-ı Kalemîye'den ana başlığı altında iki makale kaleme almıştır. Bunlar; *Osmanlılarda Askerlik* ile *Eski Osmanlı Silâhları Yahud Osmanlıların Fenn-i Esliha ve Topçuluğa Ettikleri Hizmet* adını taşımaktadır. Muhtar Paşa, *Osmanlılarda Askerlik* başlığı ile kaleme aldığı makaleyi, Malûmât'ın beş ayrı sayısında, birbirinin devamı şeklinde yayımlamış olup, makalesinde öncelikle askerlik müessesesinin ortaya çıkışı ve bunu gerektiren etmenlerden bahsetmiştir. Harb müessesini İslamiyet öncesi ve sonrası olarak ele alan yazar, İslamiyet'in doğuşunu askerî teşkilatlar ve müesseseler açısından bir milat olarak kabul etmektedir. İslamiyet öncesinde, özellikle de Arap dünyasının cehalet ve zillet içinde bulunduğu dikkat çekerek, bu coğrafyada dünyevî hırslar yüzünden yapılan savaşların İslamiyet ile birlikte "*Allah yolunda gaza ve/veya cihat*" anlayışına dönüştüğünü, savaşların amacının dünyevîlikten ziyade ahiret inancı doğrultusunda şekillendiğini beyân etmektedir. Bu sebeple İslamiyet'in harb sanatına yeni bir bakış açısı kazandırdığını ifade etmektedir. Müslümanların askerî teşkilatlarında, İslâmiyet ile verilmeye çalışılan nizam ve intizamın Kur'an-ı Kerim'e göre şekillendiğini ve İslâm Ordusunun merhamet doğrultusunda hareket ettiğinden bahsetmektedir.

Muhtar Paşa, Müslümanların kılavuzu Hz. Peygamber'in mirasını devralan Müslüman devletlerin yanı sıra, Orta Asya'dan gelerek Anadolu coğrafyasında bu görevin bir neferi olan Türklerin İslâm'ın fetih anlayışına uygun olarak hareket ettiğini ve kısa süre içerisinde İslâm'ın temsilcisi konumuna geldiğini belirtmektedir. Ayrıca, Osmanlı süvarisinin özellikle de düzenli orduların kurulmasıyla beraber, yeniçerilerin gaza ve cihat amacıyla Dârü'l-harb topraklarında ayak basmadık yer bırakmayarak, Osmanlıların İslâm Ordusu hüviyeti kazandığını ve İslamiyet'in yayılmasına hizmet ettiğini ifade etmektedir.

Muhtar Paşa; *Eski Osmanlı Silâhları Yahud Osmanlıların Fenn-i Ešliha ve Topçuluğa Ettikleri Hizmet*” adlı makalesinde ok, yay, kılıç, külüng ve mızrak gibi eski Osmanlı silahları hakkında genel bilgi verdikten sonra ateşli silahların ilkel silahlara nazaran daha etkili olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla ateşli silahların zuhurundan sonra ok, yay, kılıç ve külüng gibi araçların önemini kaybettiğini vurgulamaktadır. Ateşli silahların genellikle fitilli tüfenkler ve daha sonraları ise çakmaklı tüfenk ve tabancalar şeklinde imal edildiği ifade edilmektedir.

Eski Osmanlı silahlarını; gürz veya topuz denilen silâhlar (adi gürzler, şeşper ve kamçı denilen gürzler), meçler (adi meçler, şiş meç, gadara meç), doğru kılıç, eğri Osmanlı kılıcı, Acem kılıcı (yatağan kılıç), hançer, kama, külüng, balta ve teber (el baltası, âdi teberler, tırpanlar, haleli bâridler), mızrak, kostaynçe, kargı, zıpkın, çatal ve süngüler şeklinde sıralamaktadır. Yakın mesafede kullanılan korunma araçlarını ise; kalkan, miğfer ve zırh takımlarından ibaret olduğu, bunların küçük halkalardan oluştuğunu ve zırhların gömlek şeklinde imal edildiği belirtilmektedir. Bu zırhların, vücudu saracak şekilde imal edildiğini, askerin karın ve göğüs gibi hayati önem taşıyan vücut bölgelerini koruyacak şekilde tasarlandığını, ayrıca binek hayvanlarının da darbelerden korunması için boyun kısımlarında kullanıldığını ifade etmektedir.

Müellifin verdiği bilgiye göre, Osmanlı Devleti’nde ateşli toplar ve özellikle de eski Osmanlı topunun savaş ortamındaki ilk kullanımı Kosova Muhârebesi’nde gerçekleşmiştir. Ardından Kandiye Muhârebesi’nde tecrübe edilerek kullanımına devam edilmiştir. Bu toplar; humbara, obüs ve mitralyözlerden oluşan seri ateşli silahlar olarak değerlendirilmektedir. Osmanlı topları ise *Efvâh-ı Nâriye-i Esâsiye* ve *Efvâh-ı Nâriye-i Mütferria* isimleriyle iki büyük sınıfa ayrılarak taksim edilmektedir. Söz konusu eski Osmanlı topları; ejder dehn toplar, martin toplar, şahi harbazanlar, balyemez toplar, kalanburna toplar, saçma topları, humbaralar (havanlar) ve şapka toplar olarak adlandırılmıştır. Son olarak Osmanlı topları kundakları bakımından çeşitlerine ayrılmaktadır. Bunlar ise atik mitralyözler, el havanları, çakaloz topları, revolver topu, aragnon topları, kuyruktan dolar atik toplar olarak sıralanırken, mezkûr topların XIX. yüzyıl başlarına kadar devletin birçok muhasara ve savaşlarında kullanıldığına dikkat çekilmektedir.

3.2. Fünûn-ı Askeriye

Muhtar Paşa, *Fünûn-ı Askeriye* ana başlığı altında *Yalu Muhârebesi, Top Fabrikaları ve Zamân-ı Hâzır Topları, Zamân-ı Hâzır-ı Kılâ’* ve

İstihkâmâtı, Serî Ateşli Sahrâ Topları, Eski Osmanlılarda Top Dökme Sanatı, Avrupa'da Erkân-ı Harblik ve Osmanlı Bahriye Topçuluğunun İmalatı isimleriyle birbirinden bağımsız makaleler ele almıştır.

Muhtar, Paşa *Yalu Muharebesi* başlıklı makalesinde, Çin ile Japonya arasında gerçekleşmiş olan 1894-95 Harbinden bahsetmektedir. Kore Körfezi ağzındaki Yalu Nehri'nde gerçekleşen muharebede her iki tarafın kullanmış olduğu askerî teçhizatın mukayesesini yapan müellif, Çin Ordusu'nun sayıca askerî üstünlüğüne rağmen Japonlar karşısındaki yenilgisinden bahsetmektedir. Savaşta kullanılan ve *kok* denilen teknelere dikkat çeken yazar, kullanılan gemi malzemesinin yapılan ateşler sonucu tahrip edildiğini, Çin'in söz konusu dayanıksız gemilerinin yanında Japonların Fransa'dan almış oldukları gemilerin daha dayanıklı malzemeden imal edildiğine vurgu yapmaktadır. Buna binaen Japon gemilerinin zırh ile kaplanmış olması, gelen darbelere karşı daha uzun süreli mücadele etmelerine olanak sağlamıştır. Dolayısıyla Çin'in almış olduğu yenilginin önemli sebeplerinden biri de gemi inşasında kullanılan malzemeye dayandırılmaktadır. Çin gemilerinde, demir nikeli gibi sert maden yerine ahşap ve tahtanın yoğun kullanılmış olması, savaş esnasındaki ateşler karşısında dezavantaj oluşturduğu belirtilmektedir.

Muhtar Paşa, *Top Fabrikaları ve Zamân-ı Hâzır Topları* adlı makalesinde, öncelikle devrin padişahı olan Sultan II. Abdülhamid'in askerî sisteme dair çabalarına değinmektedir. Padişahın en büyük arzusunun Osmanlı Ordusu'nu Avrupa'nın seçkin orduları seviyesine getirmek olduğunu ifade etmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in ordu konusunda oldukça hassas olduğunu ve ordu zaferlerinin ancak ve ancak modern teçhizatlı silahlar ile donatılmasına bağlı olduğunu belirtmektedir. Bu sebeple de II. Abdülhamid'in, ordu silahlarına önem vererek, gerekli olan silah ve topları Avrupa'nın en büyük silah tedarikçilerinden temin etmeye çalıştığını ifade etmektedir. Avrupa'nın silah teknolojisine meraklı olan padişahın, devamlı olarak güncel silah envanterini takip ettiği ve bu silahları Osmanlı Ordusu'na kazandırmaya çalıştığı belirtilmektedir.

Muhtar Paşa, 1895'li yıllardan bahsederken dönemin top imal eden sivil fabrikaların en meşhurlarını Krupp Fabrikası (Almanya), Armstrong Fabrikası (İngiltere), Kruzov ve Kane Fabrikaları (Fransa) ve Obuhuf Fabrikası (Rusya) olarak sıralamaktadır. Söz konusu fabrikaların Avrupa'daki en büyük top imalatı yapan fabrikalar olduğunu ve bunların yanı sıra irili ufaklı birçok fabrikanın daha olduğunu zikretmektedir. Makalede geçen fabrikalar şunlardır;

Krupp Fabrikası: Kendi döneminin “*en mükemmel, en zengin, en namdar fabrikalarından biri*” olarak nitelendirilmektedir. Frédéric Krupp ismindeki bir girişimci tarafından kurulan fabrika, önceleri bir çelik imalat yeri olarak hizmet verdikten sonra daha sonraları envaî çeşit top, mermi, barut vs. askerî mühimmat imalathanesine dönüşmüştür. Dolayısıyla mezkûr fabrika sadece top imalathanesi olmayıp, aynı zamanda üretilen toplar için gerekli mermi ve barutu da tedarik edebilmektedir. Almanya’nın Essen Şehri’nde kurulmuş olan Krupp Fabrikasının gerek Essen Şehri ile civarında ve gerek Almanya’nın sair mahallerinde bulunan işçileri ile İspanya’daki demir madenlerinde istihdam edilen memur ve işçilerinin toplamı yaklaşık 18.000 kişi civarındadır. Krupp Fabrikası, özellikle top çelikçiliği alanında yapmış olduğu ün sayesinde büyük devletlerin ekserisinden siparişini almaktadır. Top imalatındaki bu prestiji uzun zaman Osmanlı basınında da yer almıştır.

Armstrong Fabrikası: İngiltere’de bulunan Armstrong Fabrikası da önemli bir top fabrikası olup, büyük top siparişlerini kendi üzerlerine çekebilmiştir. Fabrika en son tarz ve sistemde ürettiği dökme çelikten mamûl, kuyruktan dolar top üretimi yapmaktadır. İngiltere’de, Elswick’de bulunan Armstrong Fabrikası’nda 12 muhtelif çapta kuyruktan dolar ateşli toplar imal edilmektedir.

Kruzov Fabrikası: “*Kâinatın en cesîm çelik ve top fabrikalarından biri*” şeklinde değerlendirilen bu fabrikanın gerek merkezinde ve gerek şubelerindeki atölyelerinde çalışan işçilerin sayısının 10.000 civarında olduğu belirtilmektedir. Fransa’da bulunan olan bu fabrika, 1885 yılında neşredilen bir kanunname ile top imal etmeye başlamış olup, daha önceleri sadece topların taslaklarını hazırlamaktaydı. Fabrikada kendi hizmetine mahsus küçük, orta ve büyük çaplı, sahil müdafaalarında gemilerde kullanılmaya elverişli olan Şınayder Sistemi’ni geliştirilmiştir. Ayrıca 12 santimetrelik sahra obüsü ve geri tepmesi oldukça az olan sahra topları sayesinde fabrika, kısa süre içinde askerî camiada kendini kanıtlamıştır.

Kane Fabrikası: Fransa’da 1885’te çıkarılan bir kanunla açılmış olan bu fabrika, kısa sürede döneminin büyük top fabrikalarıyla rekabet edebilecek seviyede bir müessese haline gelmiştir. Kane Fabrikası, özellikle Fransa, Çin, Japonya, Yunanistan, İspanya, Portekiz, Haiti, Danimarka, Şili, Brezilya, Fas, Meksika, Rusya gibi devletlere ateşli silah imal eden bir kurumdur. 1889 tarihine kadar Fransa Hükümeti’ne 1800 adet, Çin Hükümeti’ne 12 adet, İspanya Devleti’ne 130 adet, Portekiz Hükümeti’ne 10 adet top imâl etmiş olduğu gibi 14 adet de Nordenfield usulünde seri ateşli top ve 6 adet hareketli, seyyar maksim topu üretmiştir. Söz konusu toplar,

özellikle sahil müdafaasında kullanılan, 27 santimetrelik olup, 216 kilogramağırlığındaki mermiyi 570 metre süratle atabilmektedir.

Obuhuf Fabrikası: St. Petersburg yakınlarında kurulmuş olan bu fabrika, esasen sivil bir fabrika ise de Rusya Devleti tarafından kendisine nakit yardımlar yapılarak -bilhassa Rusya Bahriye Nezareti tarafından-himâye edilmiştir. Kurulduğu yıllarda o kadar da büyük bir imalat ağına sahip olmayan fabrika, Rus Hükümeti'nin himayeci politikaları sayesinde kısa süre zarfında Rusya Devleti'nin kara ve denizlerindeki askerî teçhizatın imal edildiği bir yer haline almıştır.

Muhtar Paşa, kendi döneminin önde gelen yukarıdaki büyük askerî silah üretim merkezlerini değerlendirdikten sonra sırasıyla; İngiltere, Belçika, Çin, Japonya, Avusturya, Norveç, İtalya, İsveç, İspanya, Belçika, Portekiz, Amerika, Danimarka gibi ülkelerdeki irili ufaklı birçok silah üretim teknolojisi ve imalathaneleri hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Muhtar Paşa, devletlerin genellikle kendi harb usulüne göre silah seçtiğini ve bu işi de farklı farklı üreticilerden tedarik ettiğini belirtmektedir. Devletlerin sadece bir üretim yerine muhtaç kalmaması gerektiğine dikkat çekerek, bu durumun olumsuz neticeler doğurabileceğini belirtmektedir. Bu manada Osmanlı Basınında sıklıkla yer alan “*Krupp Fabrikası'nın gayri bir fabrikada iyi top yapılamaz; her devlet oraya mürâcaat ediyor ve etmeye mecburdur*” suretindeki gazete haberlerini eleştirerek, güncel silah teknolojisinin takip edilmesi gerektiğini ve gerekirse güncel bilginin kendi fabrikalarında uygulanmasının askerî teçhizat açısından elzem olduğu belirtilmektedir. Basında yer alan haberlere binaen, “*Osmanlılar Cihan-ı medeniyetin en cesîm, en müdhîş toplarını yollarda ve hatta harb meydanlarında kendileri isâga ve imâl etmişler ve havan topları gibi her devir ve zamanda pek büyük ehemmiyetle kullanılmış*” cümleleriyle Osmanlı Devleti'nin de silah teknolojisinde ilerleyebileceğini, geçmişte Tophâne-i Âmire ve Hasköy Dökümhânelerinde yapılan top döküm örneklerini referans göstererek ifade etmektedir.

Muhtar Paşa, *Zamân-ı Hâzır-ı Kılâ'* ve *İstihkâmâtı* başlığıyla neşrettiği makalesinde öncelikle Osmanlı Devleti'nde kalelerin eski ve yeni istihkâm usulleri hakkında malûmât vermektedir. Devletin kurulduğu dönemlerde ve sonraki yüzyıllarda ateşli silahların henüz fazla gelişmemiş olması sebebiyle kale muharebelerindeki çetin zorluklara ve bu zorluklara rağmen Osmanlı Ordusu'nun başarılarına dikkat çekmektedir. Muhtar Paşa, “*herhâlde Osmanlı târih-i askerîsinin en şânlı sahifelerinden birçoğunu dahi birçok muhâsara ve kale muhârebeleri işgal eylemektedir*” cümlesiyle kale savunma ve muharebelerinin devlet tarihindeki önemini belirtmektedir.

Zira İstanbul, Belgrad, Rodos, Temeşvar, Budin, Kanije, Zigetvar ve Viyana gibi dönemlerinin en çetin kalelerine olan şehirlerin Osmanlı Devleti'nin kale muharebelerinde uygulamış oldukları stratejik taktikler sayesinde muhasara edildiği belirtmektedir. Söz konusu kalelerin, öncelikle savaşız ele geçirilmek istendiğini, aksi takdirde açılan sığınak yolları, dehliz veya yer altı lağımları ile kale adeta çembere alınarak, dışarıyla bağlantısı kesilecek şekilde teslim olmaya mahkûm bırakıldığı belirtilmektedir.

Muhtar Paşa, “*Serî Ateşli Sahra Topları*” adlı makalesinde 1900’lü yıllarda tüm askerî dünyayı meşgul eden konuların başında *Serî Ateşli Sahra Topları*’nın imâl ve kullanım mes’elesi olduğunu belirtmektedir. Avrupa’da incelemeler yapıp, raporlar tutan Muhtar Paşa, söz konusu makalesini Osmanlı askerî zümresini Avrupa’daki gelişmelerden haberdar etmek amacıyla neşretmiştir. Muhtar Paşa, Osmanlı Ordusu’nu batı tarz ve usullerine göre donatmaya çalışan, aynı zamanda Avrupa silah teknolojisini Osmanlı silah üretim merkezlerinde uygulamaya çalışan yenilikçi bir askerdir. Bu bağlamda, dönemin top teknolojisini değerlendirirken devletlerin kendi savaş tekniklerine göre ordusunu teçhizatlandırması gerektiğini savunmaktadır. Avrupa’daki top döküm teknolojisini en ince ayrıntısına kadar inceleyerek, silah ve topların her türlü aksamının ayrıntılı düzeneğine kadar tahlil ederek, kendi devletine en faydalı bulduğu malzemeleri önermektedir. İncelemiştir olduğu silahların, ölçüleri, ağırlıkları, sürat ve menzillerine varıncaya kadar her türlü mekanik aksamını inceleyerek, bu silahların kullanım sırasında doğurabileceği olumlu ve olumsuz her türlü olasılıkları değerlendirmektedir.

Muhtar Paşa, *Eski Osmanlılarda Top Dökme Sanatı* başlığıyla neşrettiği makalesinde; Tophâne-i Âmire’de dökülen eski Osmanlı top döküm teknolojisi ve topçu kışlarına dair malûmât vermektedir. Asya ile Avrupa kıtaları arasında olan ve Doğu Roma İmparatorluğu’nun enkazı üzerine kurulan Osmanlı Devleti’nin topçuluk alanında göstermiş olduğu gayret ve gelişmelerin dünya askerî tarihi açısından önemine değinmektedir. Askerî alandaki başarıları sayesinde Viyana’dan Hint Denizlerine, Hazar Denizi’nden Fas’a kadar geniş bir coğrafyada hükümlanlık sürdürdüğünü ifade etmektedir. Eski Osmanlı Tophânesi’nin (Kârhânesi’nin) bir top imâlathânesi ile dökmeçi âsitânesi ve topçular âsitânesinden oluşan kompleksini şu şekilde tasvir etmektedir:

“*Top kârhânesi veya top kârğahı adlarıyla da bilinen eski top imâlathânesi şimdiki Tophâne-i Âmire’nin bulunduğu yerde olup fakat o vakit deniz kenarından yüz adım kadar geride bulunan büyücek bir sırtın eteğinde inşa olunmuş idi. Çevresi ise yüksek kale duvarları gibi*

yüksek ve sağlam olarak yapılmış idi. İmalathanenin ortasında her biri kırkar arşın uzunluğunda olmak üzere dört köşe bir bina mevcut olan bu binanın etraf duvarları yüksek ve üstü ahşap bir çatı ile kaplı ve çatının üstünde dumanın dışarı çıkması için yapılmış büyük bacalar olup ve adamın gezebileceği şekilde yolları mevcut idi. Ayrıca çatının üstünde ve dört tarafında yüzlerce bal fiçileri su ile doldurulmuş şekilde hazır bulundurulur ve tunç eritildiği sırada ateşten çıkan kıvılcımların olası bir yangına sebep vermemesi için çatıda nöbetçiler hazır bulundurulurdu”.

Tophâne-i Âmire'nin kısımları ile ilgili olarak da şu bilgileri vermektedir;

Top Kalıbı Dolapları: Top kârgahı (imalathanesi) yüzlerce dolap şeklindeki hücrelerden oluşmaktaydı. Burada top kalıpları imal edilirdi. 40-50 bin yumurta ile karıştırılan ve macun şekline getirilen dökme demirler, kırkar veya ellişer okkalık güller haline getirilip top kalıplarına dökülmekteydi. Bu kalıpların içine ise kordan ateş ve tunç dökülüp namlusu oluşturulana kadar yumurta akı ile sıvanmaktaydı.

Tunç Fırını: İmalathanenin iki yerinde iki büyük tunç fırını mevcut idi. Fırınların iç kısmı *od taşı* denilen ateş taşlarından müteşekkil idi. Mezbûr taşlar, diğer taşların fırındaki yüksek ısıya dayanamaması sebebiyle bazı adalardan getirilerek kullanılmaktaydı. Sonraki dönemlerde bu taşların yerine İngiltere'den getirilen *fırın tuğlası* kullanılmıştır. Buradaki işlemler devam ederken top döküm işleminin her aşaması kâtipler tarafından ayrıntılı bir şekilde deftere not edilirdi.

Dökmeciler Âsitânesi: Top İmâlathânesi'nin (Kârhânesi'nin) civarında dökmecilere ait büyük bir kışla mevcut olup, buranın Tophâne-i Âmire'nin ilk kurulduğu dönem olan Fatih Sultan Mehmed zamanında inşa edildiği belirtilmektedir.

Topçular Âsitânesi: Dökmeciler Âsitânesi'ne bağlı olarak Sultan Mehmed, Sultan Bayezid ve Sultan Süleyman taraflarından dönem dönem eklemeler ve tadilatlar yapılarak tesis edilmiştir.

Top Kalıp Yerleri: Tunç fırınlarının önünde çukurlar mevcut olup bunlar top kalıplarına mahsus yerler (ocaklar) olduklarından, kalıpların ağızları yukarı gelecek şekilde içleri doldurulurdu. Her fırına ortalama yüz kalıp yeri tahsis edilir ve ortalama her fırın yüz top üretim kapasitesine sahip idi. İçleri doldurulan bu kalıpların ağızları Kâğıthane Balçığı (Lüleci çamuru) ile sıvanırdı. Fırınların kubbelerinin çevresi ise dağlar gibi çam odunları yığılarak fırında yakılmak üzere hazır ve amade tutulup ve bu

odunlar bir sene evvel birer kulaç boyunda ve belli ölçülerde kesilerek kurutulurdu.

Topların döküm gününde ise sürecin işleyişi şu şekilde belirtilmektedir: Dökümün yapılacağı günlerde, bir gün evvel hulefâ (kalfalar), üstâdân, dökücü başı, topçu başı (tophâne müşiri), vardiyan başı, imâlathânenin (top kârhânesinin) imam ve müezzin ve duacıları, dua ve senâlar ile *Allah Allah* diyerek fırınları ateşe verir ve muvakkit tarafından kum saati tutularak tam bir gün bir gece ateş yakılmağa devam edilir idi. Çam odunları fırın kubbesinin iki taraf deliklerinden aralıksız atılır ve böylece fırın ateşindeki hararetin düşmemesine itina gösterilirdi. Dökücüler ile odun atıcılar elbiselerini çıkarıp keçeden elbise ve bir çeşit külahlar giydiklerinde sadece gözleri görünür idi. Maden eritilip, gerekli kıvama ulaşınca devlet erkânından sadrazam da dâhil olmak üzere herkes imâlathânenin önüne toplanırdı. Bundan sonra dökücü ustalar ile bulunması elzem olan hademelerden kırk kişi içeride bırakılarak diğerleri “*tunç deryası aktığı vakit nazarı sevmez*” denilerek dışarı çıkarılır idi.

Dökülen toplar, kalıpların içinde soğuması için bir hafta kadar terk olunur ve soğuduktan sonra çıkarılır idi. Bundan sonra ise toplar tesviye ve cila edecek ustalar ile marangozlar söz konusu topları, şefkat gösterecek şekilde itina ile temizler ve kalıbına sokarlar idi. Top imâlathânesi (kârhânesi) içinde, top arabası imâl edenlere mahsus olmak üzere ayrıca bir marangozhane var idi ki burada top kundağı, toparlak, cephane ve nakliye arabaları yapılmaktaydı. Top kalıbı yapmak için gerekli olan çamur ise Karadeniz Boğazı’nda yer alan Sarıyer Dağları’ndan getirtilir idi.

Muhtar Paşa, söz konusu eski Osmanlı toplarının şu şekilde adlandırıldığını belirtmektedir: Münakkaş Ali Paşa Topu, Süleyman Hân Topları, Fatih Topları, Bayezid Hân Topları, Üç Ağızlı Top, Şişhâne Top, Burma Top, Fransa Topları, Kırk Karış Küpeli Topu, Ali Bâli, Ese Bâli, Hamza Bâli, Çöl Tutmaz, Kundak Tutmaz, Debu Bâli, Seki Bâli, Kara Bâli, Ejder Bâli, Kırk Mil Bâli, Şikkı Bâli, Palamar Kıran, Deli Top.

Muhtar Paşa, Osmanlı tarihinde önemli bir yer tutan Tophâne-i Âmire’de eskiden beri yapılan eğitim ve top döküm işlemini devletin gelişmesi ve yükselmesinde önemli bir faktör olarak görmektedir. Ayrıca burada dökülen ve kullanılmayan topların müzecilik tarihimizde önemli bir yer işgal edeceği ve ilelebet hafızlarda yer edineceğinin altını çizmektedir.

“*Avrupa’da Erkân-ı Harblik*” adıyla neşir dilen makale, XIX. yüzyılda Avrupa Devletleri ve Osmanlı Devleti nezdinde harbiye zabitanının ne tarz ve usullerde yetiştirildiğine, hangi aşamalardan geçerek harp

okullarına alındığına ve okullarda okutulan ders müfredatlarına dair malûmât içermektedir.

Muhtar Paşa, Alman Genelkurmay Başkanlığı'nın zâbit yetiştirme usûl ve istihdâmları hakkında şunları dile getirmektedir: Alman Ordusu'nun zâbit yetiştirme merkezlerinden biri *Berlin* diğeri ise *Bavyera Eyaleti* içerisinde bulunan *Münih* şehri idi. Bu iki merkezde yer alan okullar, *Akademie-Kriegs* yani *Savaş Akademisi* adıyla hizmet vermekteydiler. Söz konusu okullardan Berlin Akademisi, 1765 yılında Büyük Frédéric namı ile bilinen Friedrich Wilhelm tarafından, *Zadegân Akademisi* ismiyle kurulmuş olmakla beraber 1810 yılında yeniden ıslah edilerek, Alman Ordusu'nun hizmetine sunulmuştur. Berlin Savaş Akademisi'nde 300 kadar zabıt askerî eğitim görmekte ve bu zabıtlar bir *lieutenant* denilen bir teğmen rütbesindeki kumandan nezaretinde yetiştirilirdi. Akademide tahsil süresinin üç sene olduğunu belirten Muhtar Paşa, en önemli dersinin ise *Askerî Tarih* dersi olduğunu özellikle belirtmektedir. Diğer derslerin ise istihkâm, balistik, coğrafya, riyaziye (matematik), endâht (atıcılık), idâre-i askerîye, Fransızca ve Rusçadan oluştuğunu ifade etmektedir. Bir yıllık süre içerisinde dokuz ay ders gören öğrencilerin, bir ay boyunca çeşitli görevlerle seyahatlere çıktıklarını, geri kalan iki ay boyunca da Almanya'da icra edilen çeşitli görevlere verdiklerini belirten Muhtar Paşa, akademiye her yıl ortalama 100 kişinin mezun olduğunu ve söz konusu akademiye girişlerin ise sadece liyakat esâs alınarak yapıldığını ilave etmektedir.

Muhtar Paşa, Almanya'dan sonra Fransa Erkân-ı Harbiyesi'nin zabıt yetiştirme usullerinden bahsetmektedir. Fransa Ordusu'nun zabıt ihtiyacı 1870 seferinden sonra Mekteb-i Ali-i Askerî (*l'École supérieure de Guerre*) adıyla Paris'te tesis edilen akademiye karşılanmaktaydı. Söz konusu akademi, Almanya'nın Berlin ve Münih'teki askerî okullarına muadil bir askerî okul konumundaydı. *l'École supérieure de Guerre*'nin tesisinden sonra Fransa'da erkân-ı harbiye zâbitânı *Ecole d'application d'Etat-major* denilen genelkurmay tatbikat mektebinde yetişir idi ki bu uygulama Osmanlı Devleti'nin zabıt yetiştirme usullerinde de önemli bir numune teşkil etmekteydi.

L'École supérieure de Guerre Akademisi'nde okutulan müfredatın içeriği ise şöyledir;

Mecbûri dersler: Târih-i Askerî, Sevkü'l-Ceyş, Tabiye-i Umûmiye, Piyâde Tabiye-i Tatbikiyesi, Süvârî Tabiye-i Tatbikiyesi, Topçu Tabiye-i Tatbikiyesi ve Topçu Mâlzemesi, Fenn-i İstihkâm, Erkân-ı Harbiye Vezâifi, Balonculuk, Hukuk-ı Milel, İlmü'l-Arz ve Coğrafya, İlm-i İdâre, Fenn-i

Furûsiyet, Alman Lisânı, Topografya.

Seçmeli dersler: Rus Lisânı dersleri.

Ders konferansları: Seferberlik, Şimendifer, Hıfzıssıhha ve hizmet-i sıhhiye, Telgraf.

L'École Supérieure de Guerre Akademisi'ne öğrenci kabulü 20 Mart 1888'de yayınlanan nizamnameye göre belirlenmiştir. Her yaştan insanın başvurusuna açık olan akademi, her sene Harbiye Nezâreti müsabaka imtihanının tarihini ilan edip ve ilana göre imtihanlar yapmaktaydı. Bu imtihanlarda öncelikle, altı adet soruya yazılı cevap istenir, ardından özellikle yüzbaşılardan bir topoğrafya krokisi çizmeleri istenir ve fenn-i furusiyetten imtihan edilirdi. Zabitlerin, eğitimlerini başarı ile bitirmesi sonucu Erkan-ı Harbiye Reisi tarafından "*Erkân-ı Harbiye hizmetinde istihdâma pek sâlih*"tir şeklinde mezuniyet belgesi alırlardı.

Muhtar Paşa, Romanya'daki askerî okullardan bahsederken, Romanya'nın Fransa ve Almanya'da tesis edilen askerî okullarında okutulan müfredatı aynen kabul ederek eğitim verdiğinden bahsetmektedir. Bu sebeple de eğitim ve sınav programlarında Fransızca ve Almanca Lisanları bilme becerisini istemektedir.

Muhtar Paşa, Avusturya-Macaristan, İtalya, İngiltere ve Rusya'daki Erkân-ı Harbiye Nezâretleri'ndeki zabitan yetiştirme usullerini benzer şekilde tasvir ettikten sonra söz konusu okullarda okutulan dersleri, eğitim şekli ve mezuniyetlerinden sonraki istihdam tarzlarını ayrıntılı anlattıktan sonra Osmanlı Devleti'ndeki bu eğitimlerin nasıl ve nerede verildiğini ele almaktadır.

Muhtar Paşa, Avrupa Devletleri'ndeki askerî sisteme dair verilen malumattan sonra Osmanlı Devleti Erkân-ı Harbiyesi'ndeki askerî sistemi izah etmektedir. Osmanlı zabitanının öncelikle Pangaltı'da kâin olan Erkân-ı Harbiye Nâmzet Mektebi'nde piyade, süvari mektebinde veya Mühendishân-i Berriye-i Hümâyûn nezdindeki topçu ve istihkâm mekteplerinde üç sene tahsil edildiğini ve ardından başarı durumuna göre "*Erkân-ı Harbiye Nâmzetleri*" adıyla aday oldukları belirtilmektedir.

Bu askerî okullarda öncelikle Fransızca veya öğrencinin seçimine göre Almanca ile Rusçadan birinin öğrenilmesi mecburidir. Ardında topoğrafya ve harita ile harb tarihi derslerine özellikle önem verildiği gözükmektedir.

Muhtar Paşa, "*Osmanlı Bahriye Topçuluğunun İmalatı*" başlıklı

makalesinde Sultan II. Abdülhamid'in girişimleri ile Tersâne-i Âmire'de tesis edilen top fabrikası ile çelik fabrikasını (çelikhâne) ele alarak, modern Osmanlı top döküm teknolojisini anlatmaktadır. Söz konusu top fabrikası, Tersâne-i Âmire'nin Hasköy Kapısı civarında, deniz sahilinde kurulu olup, iki büyük daireden oluşmaktadır. Birinci daire olarak belirtilen kısım namlu, kundak ve mermilerin imal edildiği yerdir. İkinci daire olarak belirtilen yer ise, tüfenk ve mühimmat imalathaneleri ile küçük döküm işlerinin yapıldığı kısımdan oluşmaktadır. Söz konusu fabrikada üretilen silahlara namlu ve torna işleri tamamlandıktan sonra silahlar fabrika dışındaki bir yağ haznesinde daldırılarak, yağlama işlemi gerçekleştirilmekteydi.

Çelik veya çelikhâne fabrikası adıyla bilinen imalathane, büyük bir müstemilat ve dev bir fırından oluşmaktaydı. Top Fabrikası ve donanma için gerekli olan her türlü çelik imalatı burada eritilip, döktürülürdü. Söz konusu büyük çelikhânedeki fırının inşâsında kullanılan malzeme ise parça parça İngiltere'den ithal edilerek, monte usulü ile birleştirilmekteydi. Fırın, hava gazını kendi çalışma mekanizmasından üretmekteydi. Büyük döküm işlerinde fırının harareti 7-8 bin dereceye kadar yükselebilmekteydi. Çelikhânedeki çelik külçeleri dövmek için kullanılan baskının ağırlığı ise 10 ton civarında olmakla beraber, bunun yanında hidrolik press denilen su baskıları da kullanılmaktaydı.

3.3. Edebiyat-ı Askeriye

Edebiyat-ı Askeriye ana başlığı altında *Bibliyografya Yahut İlm-i Ahvâl-i Kütüb Denilen İlm-in Ehemmiyet-i Fevkalâdesi Hakkında Bir İki Söz ve Bibliyografya-yı Askerî-i Osmanî Külliyyatı* adlı makalelerini neşretmiştir.

Muhtar Paşa, birinci makalesinde bibliyografyanın ne olduğu ve yayınlarda bibliyografyanın önemini ele almaktadır. Eski Yunancada *kitap* manasına gelen *biblion* ve *yazıyorum* manasına gelen *grapho* kelimelerinin yan yana kullanılarak oluşturulan terkîb sonucu *kitaplar hakkında yazıyorum* anlamına gelen bibliyografya kelimesinin ortaya çıktığını belirten Muhtar Paşa, bibliyografik neşriyatın önemine vurgu yapmaktadır. İnsanlık tarihinde bilgi ve ilmin, medeniyetlerin gelişmesinde en önemli olgulardan biri olduğunun altını çizmektedir.

Bibliyografya ilminin asırlardır var olduğunu belirten Muhtar Paşa, yine de henüz emekleme aşamasında olduğunu düşünmekle beraber, zamanla bu ilmin olgunlaşıp, ilerleyeceğini ve bu tür çalışmaların kütüphaneleri dolup taşıyacağı vurgulanmaktadır. Bibliyografik çalışmaları, askerî literatür açısından ele alan Muhtar Paşa, Avrupa'nın ve bilhassa Almanya'nın göstermiş olduğu askerî gelişmelerde, askerî alanda yazılan

bibliyografik çalışmaların tesirini belirtmektedir.

Muhtar Paşa, *Bibliyografya-yı Askerî-i Osmanî Külliyyatı* başlığı altında ise, Osmanlı silah ve topçuluğuna dair malzeme ve parçaların kullanımını içeren resmi ve gayr-i resmi eserleri ele alarak, Osmanlı Devleti'nin askerî alandaki çalışmaları açıklamalı bibliyografya şeklinde sunmuştur.

3.4. Takdîr-i Âsâr

Takdîr-i Âsâr başlığıyla verilen makalede dönemin yeni askerî sistemini konu alan bazı eserler hakkında açıklamalı bibliyografya verilmektedir. Bunlar;

1. *Küçük Çaplı Mavzer Tüfenklerinin Tarifâtı*: Eser, Dâire-i Askeriye Matbaası'nda 1311 (1895) yılında yayımlanmıştır. Bu risâle 1890 ve 1893 modellerinde ve mavzer usulünde doldurulan 7,65 milimetrelik yani küçük çaplı ve mükerrer ateşli tüfenklerin tarifini ele alan ve 104 sayfadan müteşekkil, cepte taşınabilecek boyuttadır. Eser, tüfengin; namlu, nişan düzeni, mekanizması, anahtar, kundak, tüfengin teçhizat kısmı, teferruat kısmı, kasatura, tüfengin temizlenmesi vb. her türlü bakım onarım usûllerini ele almaktadır.

2. *Küçük Çaplı Mavzer Tüfenkleri*: Erkân-ı Harbiye Mîrlivâları'ndan Mahmud Şevket Paşa tarafından hazırlanan eser, 1311 (1895) yılında Matbaa-i Osmaniye'de basılmıştır. Eser, Osmanlı Ordusu içinde kullanım açısından kabul bulan küçük çaplı mavzer tüfenkleri hakkında her türlü açıklamayı getirip, 160 sayfa metin ve 13 levhadan müteşekkil bir de atlas içermektedir. Bu eser de yine küçük çaplı mavzer tüfenkleri hakkında ayrıntılı bir kullanım kılavuzu niteliği taşımaktadır.

3. *Endâht Nazariyâtı*: Kim tarafından hazırlandığı meçhul olan eser; merminin hareketi, nişangâh ve arpacığın işleyişi, tüfengin çeşitli hareket aksamaları, nişan alımı, nişan ve atışların intizamını bozan unsurlar ile merminin te'sirini ele almaktadır. Ayrıca içinde bir zeyl barındıran eser, zeyl kısmında tüfengin çeşitli kısım ve parçalarının ağırlığını bir cetvel sûretinde açıklamaktadır. Eserin bir diğer önemi ise Zeytinburnu ve Baruthâne-i Âmire Fabrikalarınca imâl edilen *Dumansız Osmanlı Barutu* hakkında ayrıntılı malûmât içermesidir.

4. *Yeni Tüfenkler*: Eser, Topçu Yüzbaşlarından Bağdatlı Mehmed Muhiddin Efendi tarafından hazırlanarak, Mühendishâne-i Berri-i Hümâyûn Matbaası'nda, 1312 (1896) yılında yayımlanmıştır. Bu eser, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Avrupa orduları tarafından kabul edilen ateşli

tüfenklerin tarifini hazırlayıp, Mekteb-i Askeriye’de okuyan öğrenciler ile piyade zâbitânına dağıtılmak üzere basılmıştır.

5. *Sahra ve Cebel Topları Albümü*: Eser, Topçu Erkân-ı Harbiye Mîrâlâylarından Ferik Ahmed Muhtar Paşa tarafından hazırlanmış, Meclis-i Maarif-i Askeriye tarafından kontrol ve takdir edilerek, Külliyyat-ı Ulum ve Fünûn-ı Harbiye bünyesine alınmıştır. Pangaltı’da kâin Mekteb-i Harbiye Matbaası’nda 1314 (1896) yılında yayımlanmıştır. Bu eser, Osmanlı Devleti ve Avrupa ordularının 1315 (1899) yılında kullandıkları sahra ve cebel topçu malzemesinin her türlü eşkâlini içeren bir albüm olup, bünyesinde 31 adet büyük levha ve 624 adet şekli barındırmaktadır. Bu sebeple de söz konusu albüm bütün Avrupa Devletleri sahra topçuluğu ve topçuluktaki ilerlemeyi ele alan adeta bir *ayna eser* niteliğindedir.

6. *Kale ve Sahil Topçulukları*: Eser, Bahr-i Siyah Boğazı Topçu Âlâyı’nın Birinci Taburu Binbaşısı İbrahim Hakkı Efendi tarafından hazırlanarak, Mühendishâne-i Berri-i Hümâyûn Matbaası’nda 1313 (1895) yılında yayımlanmıştır. Mühendishâne-i Berri-i Hümâyûn Meclis-i Maarifi’nin tensibi ve topçu müfettişliğinin tasdiki ile topçu alaylarında okutulmak üzere hazırlanmıştır.

7. *Sahil Topçuluğu*: Topçu Mirlivâlarından Hüseyin ve Bahr-i Sefid Boğazı Topçu Binbaşlarından İzzet Beyler tarafından hazırlanan eser, Mühendishâne-i Berri-i Hümâyûn Matbaası’nda hazırlanmıştır. Eser, Osmanlı Devleti tarafından kullanılan her çeşit sahil topları ve bu topların muhtelif parçaları hakkında açıklama yapmaktadır.

8. *Son Usûl Fenn-i Harb-i Bahri*: Eser, Mîrâlây Mehmed Rasim Bey tarafından hazırlanan eser, Matbaa-i Bahriye’de 1312 (1894) yılında yayımlanmıştır. 163 sayfa ve 13 levhadan oluşan eser, son dönem harb teknolojisi hakkında ayrıntılı malûmât vermektedir.

9. *Muhârebât-ı Bahriye-i Osmaniye*: Bahriye Fen Komisyonu Azâsından Kolağası Süleyman Lütfi Efendi tarafından hazırlanarak, Bahriye Matbaası’nda 1307 (1889) yılında yayımlanmıştır. 132 sayfadan oluşan eser, Osmanlıların denizle ilk münasebetlerinin başlamasından 1270 (1853-1854) Kırım Seferi’ne kadar Osmanlı Devleti’nin geçirdiği muhârebe ve deniz savaşları hakkında malûmât vermektedir.

10. *İstihkâmât-ı Dâime*: Eser, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şâhâne’de istihkâmât muâllimi Erkân-ı Harbiye Kaymakamlarından Reşid Bey tarafından hazırlanarak, 1314 (1896) yılında Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası’nda yayımlanmıştır. Düşman ordularına karşı savunma amaçlı

yapılan istihkâmların yapımı ve onarımı ile devam ettirilmesi hakkında ayrıntılı malûmât vermektedir.

11. Seferiye ve Tabiye Tatbikâtı: Eser, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye'de Erkân-ı Harbiye Yüzbaşılardan Mehmed Vahit Bey tarafından Almancadan tercüme yoluyla, Bâb-ı âli Caddesi'ndeki Yuanaki Matbaası'nda 1315 (1897) yılında yayımlanmıştır. 293 sayfalık bir metin hacmine sahip eser, bir de haritalar içermektedir. Eser, sefer esnasındaki yürüyüş ve ikamet halleri ile savaş yürüyüşleri, yürüyüş emirleri ve ileri karakollar için verilecek emirler hakkında bilgiler vermektedir.

12. Müntehâbât-ı Usûl-ı Tabiye: Müellifi: Erkân-ı Harbiye Kaymakamlarından Süreyya Bey tarafından tercüme yoluyla hazırlanarak, ilk cildi Şirket-i Mürettibiye Matbaası'nda, ikinci cildi ise Karabet Matbaası'nda 1313 (1895) yılında yayımlanmıştır. Eser genel olarak; askerin yürüyüş hizmeti ve emri, yürüyüş tertibi, muhârebe yürüyüşü, seri yürüyüş, sıkı yürüyüş, gece yürüyüşü, dumansız barut, topçu ve süvarinin vazifesi ve hücumlardan sonraki haller hakkında bilgi vermektedir.

3.5. Makale-i Mahsûsa

Muhtar Paşa, *Makale-i Mahsûsa* başlığı altında XIX. yüzyıl sonlarında Almanya Devleti'nin askerî kuvveti ve teşkilatı hakkında bilgiler vermektedir. Söz konusu yüzyılda Alman askerî teşkilatını dünyanın neredeyse tüm devletleri tarafından takdir edildiğini ve bu sebeple de dönemin padişahı II. Abdülhamid'in Osmanlı Ordusu'nu Alman usulüne göre yeniden dizayn etme çabaları anlatılmaktadır.

Alman Ordusu'nun 1899-1900 yıllarına ait her türlü görevlisi dâhil olmak üzere 621.045 kişi civarında olduğu belirtilmektedir. Alman Devleti'nin 1899-1900 yıllarına ait askerî bütçesi ise yaklaşık 803 Milyon Frank olarak belirtilmektedir. Bu bütçe içinde Jandarma masrafı ortalama 90 Milyon Frank civarındadır. Ordu, askere tahsis edilmiş olan 117.000 beygir barındırmaktadır.

Ordunun asker ihtiyacının son derece hakkaniyetli şekilde gerçekleştirilerek, nitelikli eleman ihtiyacının karşılandığını belirten Muhtar Paşa, aynı zamanda eğitim sürecinin oldukça sıkı olduğunu da vurgulamaktadır. Örneğin; orduya 1898-99 senesinde Alman zabitanından Erkân-ı Harbiye kadrolarına dâhil olan kişi sayısının 262 olduğunu, bunlardan 13'ünün general, 28'inin miralay, 221'inin de büyük zabıt ve yüzbaşı rütbeleriyle görevlendirildiğini belirtmektedir.

Netice itibariyle; Muhtar Paşa, Alman Ordusu'nun dönemin

koşullarına göre sürekli yenilikler ile yapılandırılmaya çalışıldığını ve bu sebeple de ülkenin savunmasında gereken güce sahip olduğunu vurgulamaktadır. Ordu içindeki disiplin ve nitelikli subayların varlığı, askerî teşkilata sirayet ettiğini ve teçhizat bakımından son model silah ve toplarla donatılan ordunun, örnek ordu olarak diğer devletlere numune teşkil ettiği belirtilmektedir.

4. SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde gerilemenin baş sebebi olarak görülen askerî alandaki yetersizlikler, gerçekleştirilen reformlarla giderilmeye çalışılmıştır. XIX. yüzyıl ise askerî alanda en köklü değişikliklerin yapıldığı, ordunun baştan ayağa yeniden yapılandırıldığı dönemdir. Bunun en önemli adımı ise şüphesiz ıslahatların önünde en büyük engel olarak görülen, ordunun temel askerî sınıfı Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıdır. Ardından da yeni kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusu'nu modern bir tarzda donatmak ve tüm askerî bürokrasiyi çağın gereklerine göre yeniden yapılandırmak için çalışmalara başlamıştır.

Osmanlı devlet adamları ve yönetici konumundaki askerî tabaka, ilerleyen süreçte askerî modernizasyon için çok çaba sarf edecektir. Bu uğurda mücadele edenlerden biri olan Erkân-ı Harbiye muallimlerinden Ferik Ahmed Muhtar Paşa, ömrünü askerî okullarda subay yetiştirmeye adanmıştır. Ayrıca iyi bir araştırmacı ve yazardır. Bilgi birikimlerini aktardığı en önemli yayın organlarından biri olan Malûmat Dergisinde genel olarak dönemin askerî sistemini anlatmıştır.

Muhtar Paşa bu yazılarında genel olarak, bir taraftan Osmanlı askerî teşkilatını, evveliyatı ve mevcut hâli ile değerlendirirken diğer taraftan da sistemin eksiklerini tespit etmekte ve modern usuller çerçevesinde nasıl yapılandırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ele almış olduğu konulardan da anlaşılacağı üzere, Ahmed Muhtar Paşa, bir araştırmacı kimliği ile yazdığı yazılarında askerî teknik konulara bir mühendis kadar hâkim olduğu görülmektedir. Yazılarının genelinde tarih bilgisinin önemine vurgu yapan Ahmed Muhtar Paşa, geçmişten ibret alınması ve gençlerin eğitilmiş bir şekilde yetiştirilmesine dikkat çekmektedir.

5. KAYNAKLAR

- Ahmed Muhtar. Osmanlılarda askerlik. *Malûmât*, No. 15, s. 302-303; No. 16, s. 322-323; No. 17, s. 350-352; No. 18, s. 371-374; No. 19, s. 394-395.
- Ahmed Muhtar. Eski Osmanlı silâhları yâhûd Osmanlıların fenn-i eslihâ ve topçuluğa ettikleri hizmet. *Malûmât*, No. 37, s. 777-778; No. 39, s. 830-831; No. 40, s. 866-867; No. 42, s. 931-932; No. 43, s. 938-939; No. 46, s.

- 1019; No. 47, s. 1029-1030; No. 52, s. 77-78; No. 53, s. 92-93; No. 60, s. 241; No. 63, s. 302-303; No. 71, s. 469; No. 72, s. 493-494; No. 74, s. 522-524; No. 75, s. 541-543; No. 76, s. 563-565.
- Ahmed Muhtar. Çin-Japonya muhârebesi. *Malûmât*, No. 15, s. 312-313; No. 16, s. 329-330; No. 17, s. 363-364; No. 18, s. 379-382.
- Ahmed Muhtar. Top fabrikaları ve zamân hâzır Topları. *Malûmât*, No. 18, s. 377-379; No. 19, s. 401-404; No. 20, s. 423-425; No. 21, s. 442-446; No. 22, s. 467-471.
- Ahmed Muhtar. Zamân-ı hâzır-ı kılâ' ve istihkâmâtı. *malûmât*, No. 20, s. 425-427; No. 21, s. 446-447; No. 22, s. 471-474; No. 23, s. 495-496; No. 24, s. 518-519; No. 25, s. 540-543; No. 26, s. 564-566; No. 27, s. 588-589; No. 28, s. 612-613; No. 29, s. 640-641; No. 30, s. 656-657; No. 31-32, s. 677-679; No. 33-34, s. 708-710; No. 35-36, s. 744-746; No. 37, s. 787-789; No. 39, s. 835-836; No. 41, s. 894-898; No. 44, s. 974; No. 46, s. 1019-1020; No. 47, s. 1033-1034; No. 51, s. 54; No. 53, s. 93-94; No. 55, s. 129-130.
- Ahmed Muhtar. Serî ateşli sahrâ topları. *Malûmât*, No. 61, s. 260-261; No. 87, s. 785-788; No. 90, s. 836-838; No. 173, s. 1071-1072; No. 174, s. 1089-1090; No. 176, s. 1132; No. 189, s. 1388-1389; No. 190, s. 1410-1411; No. 191, s. 1428-1429; No. 194, s. 32-33; No. 197, s. 95-96; No. 200, s. 151-154; No. 223, s. 619; No. 225, s. 659; No. 228, s. 727; No. 231, s. 791; No. 232, s. 811; No. 233, s. 832; No. 237, s. 916; No. 238, s. 939-940; No. 239, s. 959-960; No. 247, s. 133-134; No. 249, s. 180-182; No. 251, s. 226-227; No. 252, s. 248; No. 260, s. 402-404; No. 327, s. 1568-1571; No. 335, s. 1699; No. 343, s. 1839; No. 345, s. 1870-1871; No. 347, s. 1903-1905; No. 348, s. 1919-1924; No. 354, s. 2019-2020; No. 356, s. 2050-2051; No. 383, s. 3406-3408.
- Ahmed Muhtar. Eski Osmanlılarda top dökmek sanâtı. *Malûmât*, No. 121, s. 13-14; No. 123, s. 45-46; No. 124, s. 65-66; No. 126, s. 102-103; No. 127, s. 121-123; No. 128, s. 147-149.
- Ahmed Muhtar. Avrupa'da erkân-ı harblik. *Malûmât*, No. 129, s. 168-170; No. 131, s. 219-220; No. 133, s. 267-268; No. 135, s. 313-314; No. 136, s. 331-333; No. 138, s. 373-374; No. 140, s. 411-412; No. 141, s. 431-432; No. 142, s. 452-453; No. 143, s. 472-473; No. 146, s. 535-536; No. 147, s. 556; No. 148, s. 574-575; No. 149, s. 593; No. 156, s. 735; No. 157, s. 755-756; No. 158, s. 775; No. 159, s. 794-795; No. 172, s. 1050-1051; No. 173, s. 1070-1071; No. 175, s. 1109; No. 178, s. 1171-1172; No. 311, s. 1309-1312; No. 312, s. 1319-1322; No. 316, s. 1389-1390; No. 317, s. 1409-1411; No. 318, s. 1419-1423; No. 319, s. 1442-1444; No. 320, s. 1455-1458; No. 321, s. 1472-1473; No. 322, s. 1479-1483.
- Ahmed Muhtar. Osmanlı bahriye topçuluğunun imalatı. *Malûmât*, No. 156, s. 734-735; No. 154, s. 695-696; No. 158, s. 774-775; No. 159, s. 795; No. 160, s. 813-814; No. 161, s. 833-834; No. 162, s. 853-854.
- Ahmed Muhtar. Bibliyografya Yâhûd ilm-i ahvâl-i kütüb denilen ilmin ehemmiyyet-i fevkalâdesi hakkında bir iki söz. *Malûmât*, No. 33-34, s. 722-724; No. 35-

- 36, s. 740-744.
- Ahmed Muhtar. Bibliyografya-yı askerî-i Osmânî külliyyatı (Ellinci nüshâdan mâbad). *Malûmât*, No. 37, s. 789-792; No. 39, s. 836-838; No. 41, s. 892-894; No. 43, s. 942-943; No. 46, s. 1018; No. 49-50, s. 27-28; No. 61, s. 259-260; No. 64, s. 314-316; No. 81, s. 678-681.
- Ahmed Muhtar. Takdîr-i Âsâr. *Malûmât*, No. 126, s. 107-108; No. 127, s. 127-128; No. 132, s. 248; No. 133, s. 270-271; No. 140, s. 415; No. 141, s. 434-435; No. 143, s. 475-476; No. 152, s. 655-656.
- Ahmed Muhtar. Makale-i Mahsûsa. *Malûmât*, No. 269, s. 580-584; No. 270, s. 599-603.
- Aynur, H. (2003). Mâlûmatçı Mehmed Tâhir (1864-1912). *TDVİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, 27, 545-546.
- Bedir Yayınları. (1994). *Feth-i Celîl-i Kostantuniyye*. İstanbul: Bedir Yayınları.
- Çoruhlu, T. (1989). Ahmed Muhtar Paşa, Ferik, *TDVİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, 2, 106-108.
- Ferik Ahmed Muhtar Paşa. (1928). *Türkiye Devleti'nin en mühim ve meşhûr esfârından 1244-45 (1828-29) Türkiye-Rusya seferi ve Edirne muâhedesi "vakitsiz seferin ibret ve intibâh dersleri"*. 2, Ankara: Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası.
- Ferik Ahmed Muhtar Paşa. (1971). *Muhârebât-ı meşhûre-i Osmaniyye albümü (Meşhûr Osmanlı Muhârebeleri Albümü)*. Kemal Yılmaz (Bugünkü dile çeviren), İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.
- Ferik Ahmed Muhtar Paşa. (2004). *Kırım Harbi'nde Silistre müdafaası 1853-54 Tuna seferi*. Gültekin Yıldız-Fatih Tetik (Yay. Haz.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karadağ, R. (Yay. Haz.) (2005). *Sen Gotar'da Osmanlı ordusu*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Koçu, R.E. (1958). Ahmed Muhtar Paşa. *İstanbul Ansiklopedisi*, 1, 397-398.
- Köç, A. (2016). Askerî Müze'nin kuruluş hikâyesi. *Yediköta*, 98, 56-61.
- Sermed Muhtar (1920). *Müze-i askerî-i Osmani züvvârına mahsûs rehber*. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası.
- Taha Toros (TT) *Arşivi*, No: 507313.
- Toros, T. (1994). Sermet Muhtar Alus, *Tarih ve Toplum*, 122, 36-37.
- Uçman, A. (2003). Ma'lûmât, *TDVİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, 27, 542-543.
- Yakamoz Yayınları. (2012). *İstanbul'un fethi 1453*. İstanbul: Yakamoz Yayınları.

EK:

Malûmât'ın Ferik Ahmed Muhtar Paşa hatıra sayısı olarak yayınladığı 61. Sayı kapağı.